

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

**ACTA HISTORICA
TOMUS CXLIV.**

HUNGARIA
SZEGED
2019

**ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
ACTA HISTORICA**

Főszerkesztő:
SZÁNTÓ RICHÁRD

Szerkesztőbizottság:

ALMÁSI TIBOR, DEÁK ÁGNES, PAPP SÁNDOR, TOMKA BÉLA,
SZÉKELY MELINDA, VARGA BEÁTA, ZIMONYI ISTVÁN

Az SZTE BTK Történeti Intézete kiadványa

A kötetet gondozta:
Történeti Segédtudományok Tanszék

Redegerunt:
TIBOR ALMÁSI
FERENC PITI

Szerkesztette:
ALMÁSI TIBOR
PITI FERENC

Technikai szerkesztő:
FERWAGNER PÉTER ÁKOS

HU ISSN 0324-6965 (Nyomtatott)
HU ISSN 2676-9832 (Online)

Felelős kiadó:
Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Történeti Intézet
A kiadó székhelye:
6722 Szeged, Egyetem u. 2.
Felelős kiadó személy:
Szántó Richárd

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ

A De administrando imperio kazár történetei

A tanulmány azzal a problémával foglalkozik, hogy a kazár birodalom miért nem kapott külön tárgyalást Bíborbanszületett Konstantin császár *De administrando imperio* (950 körül) címen ismert kompilációjában, illetve kísérletet tesz annak rekonstrukciójára, hogy mit tudhattak Bizáncban Kazáriáról. A mű elején 3 rövid „kazár” fejezet arról szól, hogyan lehet a szomszéd népekkel (úzok, alánok és fekete bulgárok) megtámadatni Kazáriát. A 37. fejezetben egy besenyők elleni kazár és úz támadásról olvashatunk. A 38. (magyar) fejezetet két „kazár” történetre is bonthatjuk, amelyek a kazár–magyar diplomáciai és katonai kapcsolatokat állítják középpontba. A 39. fejezet a Kazáriától elszakadó és a magyarokhoz csatlakozó kazár-kabarokról szól. A 42. fejezet beszámol arról, hogy a kazár kagán és bég kérésére Theophilos császár korában, a 830-as években a bizánciak felépítették a kazárok részére a Don folyó mellett Sarkel várát.

Kulcsszavak: Kazária, Bíborbanszületett Konstantin császár, *De administrando imperio*, úzok, alánok, fekete bolgárok, kazár–magyar kapcsolatok, kabarak, Theophilos császár, Sarkel

Keywords: Khazaria, Emperor Constantine Porphyrogenate, *De administrando imperio*, Uzes, Alans, Black Bulgars, Khazar–Hungarian connections, Kabars, Emperor Theophilos, Sarkel

A VII. (Bíborbanszületett) Konstantin bizánci császár által 950 körül összeállított, „A birodalom kormányzása” (*De administrando imperio*) címen ismert nagyszerű kompiláció alapvető forrása a főként *turk* (türk), kétszer *szavartoi aszfaloí* néven említett magyaroknak.¹ Szembetűnő, hogy a kelet-európai steppe nagyhatalma, a Don–Volga–Kaukázus háromszöge által meghatározható régióban elhelyezkedő Kazária, amelyet jómagam a „keleti végek öre” néven említettem, kevés helyet kapott ebben a munkában.² Lehetséges, hogy a mozaikokból összeszerkesztett DAI befejezetlen, ezért maradtak részletesebb tárgyalás nélkül a kazárok. A 7–9. században még vezető nagyhatalom, Kazária a 10. századra már hanyatlott, olyannyira, hogy a ruszok 965-ben meg is döntötték. Jelen tanulmányban a DAI

¹ A továbbiakban az alábbi legújabb bilinguis kiadást idézem: *Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása*. A görög szöveget fordította MORAVCSIK GY. OLAJOS T. bevezető tanulmányával. Budapest, 2003. (továbbiakban: DAI)

² A „keleti végek öre, Kazária” kifejezésre és a kazár történet rövid összegzésére ld. TÓTH S. L.: Birodalmak, államok és népek a IX. századi Kelet-Európában. *Életünk* 34 (1996/6–7) 571–598., 572–579.; vö. még TÓTH S. L.: *Levediától a Kárpát-medencéig*. Budapest, 2011.² 105–108.

kazár vonatkozású passzusait vizsgálom, hangsúlyozottan (a magyar fejezetekben is) kazár nézőpontból.

A részekre tagolható „kézikönyv” Romanosz trónörökös számára valóban kevés információt adott a kazárokról. A mű első részében, az 1–13. fejezetekben, amely praktikus *divide et impera* jelleggel tárgyalja Bizánc közelebbi és távolabbi szomszédait, a besenyők dominálnak. A kazárok a 10–12. *caput*okban szerepelnek „kvázi” főszereplőként, ezeket tekinthetjük kazár fejezeteknek.³ A 10. *caput* címében viseli, hogy „Kazáriáról” (*Peri tész Khazariasz*) szól, de hozzáteszi azt a frázist, „hogyan és kikkel kell azt megtámadatni”.⁴ A *caput* a következő információt közli a Kaganátusról: „Kazária kilenc kerülete (*ennea klímata tész Khazariasz*) Alánia mellett terül el”, és „minden életszükséglete és bősége e kilenc kerületből kerül ki”.⁵ Kazária kilenc kerülete (törzse) a Kaganátus törzsterületét jelölheti a Don és Volga között, és az Észak-Kaukázusban.⁶ A 10–12. *caput*ok lényegi mondanivalója az, hogy a bizánci *divide et impera* politika jegyében „mely népek intézhetnek támadást a bizánciak ellen: az úzok (ogúzok), alánok és a fekete bolgárok”. Ez arra vall, hogy ellenséges viszony lehetett ekkor a bizánci és kazár birodalom között.⁷ A 10. *caput*ban az úzok (ogúzok) – a Volga és az Urál folyók között lakó steppei török nép, a besenyők előzői –, a kazárok északkeleti szomszédai a „mumusok”. Eszerint „az úzok, mivel közel vannak hozzánk, meg tudják támadni a kazárokat”.⁸ A fő ellenfél Alánia, amelynek uralkodója meg tudja támadni a kazárokat.⁹ A 10. fejezet szerint Kazária említett kilenc tartományát „az alán, ha kedve tartja, végig tudja zsákmányolni”, és „ennek következtében a kazároknak nagy kárt és ínséget okozhat”.¹⁰ A 11. fejezet címében ugyan két bizánci város (Cherszón és Boszporosz) szerepel, de szintén a kazárok alánokkal való féken tartásáról olvashatunk. Eszerint „amikor az alánok uralkodója nem él békében a kazárokkal, hanem többre becsüli a rómaiak császáranak barátságát, akkor abban az esetben, ha a kazárok nem akarják a császárral való barátságot és békét fenntartani, ő nagy bajt okozhat nekik, amennyiben az utakon lesbe állhat és a védtelenekre rátámadhat, miközben ezek Sarkel, a klíma-vidék és Cherszón felé tartanak. Ha az alán uralkodó azon van, hogy akadályozza őket ebben, akkor Cherszón és a klíma-vidék nagy és mélységes békét élvez, mert a kazárok, minthogy félnek az alánok támadásától, és nem áll hatalmukban sereggel támadni Cherszónra és a klíma-vidékre, nem lévén erejük ahhoz, hogy egyszerre mindkettővel harcoljanak, kénytelenek lesznek békében maradni.”¹¹ A 11. fejezetből kitűnik, hogy Bizánc a kherszóni *thema*, a krími bizánci tartomány és városai védelmében számított a Kazáriával szomszédos alán

³ A 10–12. fejezethez vö. *Constantine Porphyrogenitus: De administrando imperio. II. Commentary.* Ed. R. J. H. JENKINS. London, 1962. 62.

⁴ DAI 62–63. (10/1–2)

⁵ DAI 64–65. (10/5, 7–8)

⁶ TÓTH, Birodalmak 573.

⁷ Vö. T. S. NOONAN: Bizánc és a kazárok: vajon különleges kapcsolat fűzte össze őket? In: D. J. SHEPARD–S. FRANKLIN: *A bizánci diplomácia.* (Varia Byzantina–Bizánc világa XI.) Budapest, 2006. 148–180., 158.

⁸ DAI 64–65. (10/3)

⁹ DAI 64–65. (10/4)

¹⁰ DAI 65–66. (10/5–7)

¹¹ DAI 65–66. (11/1–13)

törzsszövetségre.¹² A Kaukázustól északra, a Don-vidék felé elhelyezkedő, négy törzsre tagolódó alán törzsszövetség változó viszonyban állt Kazáriával: vazallusi függés és önállóság váltakozhatott.¹³ A 12. fejezet címe „Fekete Bulgáriáról és Kazáriáról”. A tudósítás szerint „Az úgynevezett Fekete Bulgária is meg tudja támadni a kazárokat”.¹⁴ A Kaganáttal északnyugat felől határos fekete bolgárok is veszélyeztethették a *Pax Chazaricát*.¹⁵

A legtöbb információt az ún. északi dosszié (37–42. fejezet) részét képező, besenyő (37.), türk (magyar) és kabar (38–40.), valamint a bizánci szempontú 42. fejezetben kapjuk a kazárokról. A 37. (besenyő) *caput*-ban a következő leírás szerepel: „Tudnivaló, hogy a besenyők szállása eredetileg az Etil folyónál, valamint a Jejik folyónál volt, s határosak voltak a kazárokkal és az úgynevezett úzokkal. De ötven évvel ezelőtt az említett úzok a kazárokkal összefogván és hadat indítván a besenyők ellen, felülkerekedtek és kiűzték őket tulajdon földjükről, és azt mind a mai napig az említett úzok foglalják el.”¹⁶ Ez a passzus arra utal, hogy a 9. század végén a kazárok összefogtak az úzokkal és közösen üzték ki a szomszédos besenyőket az *Etil* (Volga) és *Jejik* (Urál) folyók közti szállásterületükről. Ennek következtében támadtak a besenyők a magyarokra és foglalták el azok Don és Al-Duna közt levő szállásait, az ún. Etelközt, és kényszerítették őket a Kárpát-medence megszállására.¹⁷ Az említett 10–12. („kazár”) fejezetek egyikében szerepelnek csak az úzok, mint a kazárok szomszédai és lehetséges ellenfelei. A korábbi kazár szövetségesek, az úzok a besenyők korábbi szállásaira kerülve a 10. század első felében változtathattak politikájukon és időnként veszélyeztethették Kazáriát.

Közismerten a DAI 38–40. fejezetei kapcsolódnak szorosan a magyar őstörténethez. A 38. fejezet címe „A türkök népének eredetéről (*genealogiasz*) és hogy honnan származnak”.¹⁸ A 38. fejezet a Levedi, Álmos és Árpád vezette magyar (Hétmagyar) törzsszövetség honfoglalás előtti politikai történetét meséli el. A bizánci tudósítás hírforrásait illetően felmerült a 948 táján Bizáncban járó Bulcsú karha és Árpád dédunokája, Termacsu tájékoztatása, a magyaroknál a honfoglalás után megforduló Gábrriel *klerikosz*, illetőleg a bolgárok elleni támadásra Bölcs Leó császár megbízásából felbélélő Nikétasz Szklérosz jelentése.¹⁹ Ugyanakkor annyira domináns a kazár jelenlét a magyar fejezetben, hogy régebben és legújabbban is felmerült a történeti kutatásban az, hogy kazár informátoroktól származnak a 38.

¹² NOONAN, i.m. 158.

¹³ TÓTH, Birodalmak 573.

¹⁴ DAI 64–65. (12/1–4)

¹⁵ Sz. POLGÁR: Black Bulgaria and Black Bulgars. In: *A Kárpát-medence, a magyarság és Bizánc. The Carpathian Basin, the Hungarians and Byzantium*. Szerk. OLAJOS T. Szeged, 2014. 199–214.; vö. JENKINS, i.m. 62.

¹⁶ DAI 166–167. (37/2–8); vö. még *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Összegyűjtötte, fordította és bevezetéssel ellátta MORAVCSIK GY. Budapest, 1984. (továbbiakban: ÁMTBF) 40–41.

¹⁷ Összefoglalóan a 37. fejezet vonatkozó híradásának elemzésére TÓTH S. L.: *A magyar törzsszövetség politikai életrajza. A magyarok a 9–10. században*. Szeged, 2015. 354–356., 358.

¹⁸ DAI 170–171. (38/1–2); vö. ÁMTBF 42.

¹⁹ A lehetséges magyar, illetőleg a magyaroknál megforduló bizánci informátorokra vö. TÓTH, *A magyar törzsszövetség* 76–78.; vö. még a 38. fejezetre és forrásaira ZIMONYI I.: *A magyarság korai történetének sarokpontjai. Elméletek az újabb irodalom tükrében*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 28.) Budapest, 2014. 118–119.

fejezet magyar híradásai, avagy egy részük.²⁰ Legutóbbi összegzés szerint a DAI 38/3–53 vagy 38/3–55 sorai egységes elbeszélést alkotnak, „a magyarok levediai és atelkuzui történetét közelről, de a magyar–kazár viszony szempontjából figyelő kazár tudósító szemszögéből megfogalmazott elbeszélést”.²¹ E koncepció értelmében a 38. fejezet tudósítását „egy, az eseményeket kazár szemszögből figyelő és elmondó adatközlő, illetve egy vagy több, a bizánci udvar környezetében mozgó lejegyző, illetve szerkesztő(k) szemüvegén” keresztül lehet értelmezni.²² A 38. fejezet szinte minden mozzanata (leszámítva a besenyők támadásait) valóban kapcsolódik a kazárokhhoz. A magyarok Kazáriához közel telepednek le, a kazárokkal együtt laknak három esztendeig és együtt harcolnak minden háborújukban. A kagán előkelő feleséget ad Levedinek, de nem születik gyermek a házasságból. Kitor egy kangar (besenyő)–kazár háború, amelyben a kangarok vereséget szenvednek és a magyarok földjére telepednek. A magyarok Etelközbe költözése után Levedit magához hívhatja a kagán, és fejedelmi címet ajánl fel neki. Levedi áthárítja a méltóságot Álmos vajdára, vagy annak fiára, Árpádra. A kagán követeket küld a magyarokhoz, akik kazár szokás és törvény szerint emelik pajzsra Árpádot.²³

Könnyű belátni, hogy a 38. fejezet nemcsak a türkök/magyarok története, hanem Kazária históriája is egy rövidebb intervallumban, amelyben a magyar kapcsolat fontos szerepet játszik. Ebből a kazár nézőpontból elemzem most a 38. *caputot*. Jomagam, nem gondolván a szakirodalomban korábban is felvetett kazár informátorok lehetőségére, párhuzamos szerkesztést feltételezve két kazár történetet különítettem el.²⁴

Érdeemes külön-külön szemügyre vennünk a 38. fejezet kazár vonatkozású híradásait.²⁵ Már a fejezet első mondata idekapcsolható: „A türkök népe régen Kazáriához közel (*plészian tész Khazariasz*) szerzett magának lakóhelyet.”²⁶ A Kazáriához közel való megtelepedés tükrözheti a magyarok szemszögét és a Kaganátus nézőpontját is.²⁷ A 42. fejezet Sarkel építésére vonatkozó epizódja közvetve valószínűsíti, hogy a türkök (magyarok) északnyugati szomszédai voltak a Don–Volga–Kaukázus háromszögében törzsterülettel bíró Kazáriának.

Itt érdemes kitérőként idézni az északi dosszié (37–42. *caputok*) utolsó, 42. fejezete tudósítását Sarkel építéséről, hiszen a DAI-ban itt történik egyedül utalás a közvetlen kazár–bizánci diplomáciai érintkezésre. Eszerint Theophilosz császár korában (829–842) Kazária kagánja és bégje követeket küldtek a császárhoz, hogy építtesse meg számukra Sarkel erődjét, amelyben 300 fős váltott őrség állomásozott. Theophilosz elküldte Petronász kardhordozó díszört, aki elment és a Don mellett felépíttette Sarkelt (Fehérvárt). Visszatérése után

²⁰ A kazár forrást feltételező szakirodalomra ld. B. SZABÓ J.–BOLLÓK Á.: Hogyan tűnt el a De administrando imperio 38. fejezetének kazár forrásaira vonatkozó feltevés a magyar történetírásból? Historiográfiai esettanulmány. *Történelmi Szemle* 59 (2017/3) 347–377.

²¹ B. SZABÓ J.–BOLLÓK Á.: A „szavart–turk dosszié. A 9. századi kelet-európai steppei vándorlások 16–17. századi párhuzamok tükrében. *Századok* 152 (2018/3) 479–543., 486.

²² B. SZABÓ–BOLLÓK, A szavart–turk dosszié 541–542.

²³ B. SZABÓ–BOLLÓK, A szavart–turk dosszié 482., 484.

²⁴ TÓTH, *Levediától* 110–119.; TÓTH, *A magyar törzsszövetség* 76., 133–134.

²⁵ A konztantinoszi szöveget, a 38. fejezetet mondatonként, passzusonként elemezte KRISTÓ GY.: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest, 1980. 31. Módszerét bizonyos változtatásokkal magam is követtem, vö. TÓTH, *A magyar törzsszövetség* 75/2. jegyzet.

²⁶ DAI 170–171. (38/3–4); ÁMTBF 42.

²⁷ KRISTÓ, i.m. 32.; TÓTH, *A magyar törzsszövetség* 95., 122.

javasolta a császárnak, hogy tegye a Krím-félszigeten Cherszönt *themává* (katonai-közigazgatási tartomány). A császár a térség specialistáját, Petronászt nevezte ki Cherszón *thema* sztratégoszává.²⁸ Sarkel építését és Cherszón *themává* tételét 838, illetve 839–841 tájára tehetjük.²⁹ E fejezet kazár szempontból egyrészt azért fontos, mert kazár–bizánci szövetségről tanúskodik a 830-as években, Theophilosz császár korában. Lehetséges, hogy a térségben feltűnő magyarok ellen fogott össze Kazária és a Bizánci Birodalom, amit jelezhet Sarkel felépítése és a cherszóni *thema* létrehozása.³⁰ A másik fontos kazár vonatkozású elem, hogy Kazária vezető méltóságairól ad információt, eszerint Kazária kagánja és bégje küldött követeket a bizánci uralkodóhoz. Muszlim források a kagánt tüntetik fel az elsőszámú vezetőnek, aki ugyanakkor névleges hatalommal rendelkezett, a tényleges uralkodót, hadvezért *isadnak* (Dzsajháni-hagyomány), illetve bégnek nevezik.³¹

A következő kazár vonatkozású részlet a 38. fejezetben, hogy a magyarok „együtt laktak a kazárokkal (*szünökészan de meta tón Khazarón*) három esztendeig, s minden háborújukban együtt harcoltak a kazárokkal (*szümmakountesz toisz Khazaroisz*)”.³² A történeti kutatásban két fő tendencia mutatható ki. A mitikus értelmezés 200–300 évre értelmezi az együttlakás, azaz a magyarok Kazár Birodalomban való lakását (*szünoikia*) és ebből vezeti le az együttarcolást (*szümmakhia*), azaz a katonai segédnépi teendőket. A másik értelmezés az ún. realista álláspont, amely szó szerint interpretálja a híradást, azaz rövid, kb. 3 esztendei együttarcolást tételez fel és ebből következtet az együttlakásra.³³ Jómagam leginkább 859 és 862 közé, vagy a 870-es évekre tettem a katonai együttműködést, felvázolva a lehetséges ellenfeleket (keleti szláv törzsek adóztatása, a Krím-félsziget elleni 861-es kazár akció és a magyarokkal való találkozás; illetve a besenyők elleni harcok).³⁴ Ha kazár optikából nézzük a fenti passzust, a 3 éves katonai szövetség, együttműködés (véltetően 859–861/862 között) hihetővé válik.

A következő, kazár vonatkozású passzus kazár–magyar dinasztikus kapcsolatról tanúskodik. Eszerint „Kazária fejedelme, a kagán vitézségükért és szövetségükért nemes kazár nőt (*Khazaran eugenén*) adott feleségül a türkök első vajdájának, akit Levedinek neveztek, vitézségének nagy híre és nemzetségének fénye miatt, hogy tőle gyermeket szüljön, de a sors úgy akarta, hogy az a Levedi nem nemzett azzal a kazár nővel gyermeket”.³⁵ A szakirodalomban vitatott a nemes kazár hölgy személye; vajon a kagán családjából származott-e, vagy pedig „csak” a kazár arisztokráciából.³⁶ Ennek megfelelően értelmezték úgy ezt a passzust, hogy a katonai segédnépi státuszban levő magyarok vezére, Levedi kapott kazár

²⁸ DAI 182–185. (42/20–56); elemzésére ld. KRISTÓ, i.m. 20–22., 33–34.; POLGÁR SZ.: Sarkel. In: *A Kárpát-medence és a steppe*. Szerk. MÁRTON A. (Magyar Östörténeti Könyvtár 14.) Budapest, 2001. 106–126.; TÓTH, *A magyar törzsszövetség* 69–72.

²⁹ TÓTH, *Levediától* 32.; TÓTH, *A magyar törzsszövetség* 71–72.

³⁰ TÓTH, *Levediától* 32–33.; TÓTH, *A magyar törzsszövetség* 72., 74.

³¹ TÓTH, *Levediától* 84–88.; RÓNA-TAS A.: *A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe*. Budapest, 1996. 193.

³² DAI 170–171. (38/13–14); ÁMTBF 43.

³³ ZIMONYI, *A magyarság* 120–123.

³⁴ TÓTH, *Levediától* 110–112.; TÓTH, *A magyar törzsszövetség* 111–112.

³⁵ DAI 170–171. (38/14–19); ÁMTBF 43.

³⁶ Erre a kérdésre összefoglalóan ld. TÓTH, *A magyar törzsszövetség* 145–148. A legújabb értelmezés elveti a kagáni rokonságot, ld. SUDÁR B.: A kazár menyasszony. In: *Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére*. Szerk. KINCSES K. M. Budapest, 2018. 500–505.

feleséget.³⁷ Okkal utaltak arra is, hogy katonai segédnépi státusz esetén szokatlan ez a gesztus.³⁸ Valószínűleg a kagán egy kazár eredetű dinasztiát szeretett volna létesíteni, de nem járt sikerrel. Párhuzamként említhető, hogy az orkhoni türk feliratok szerint Elteris türk kagán a legyőzött az nép uralkodójának, Barsz bégnek adta feleségül hűgát, a hercegnőt és kagáni címet is adott neki.³⁹ Utóbbi történetben egymáshoz kapcsolódik az előkelő feleség és a magas méltóság, míg Levedi történetében különválnak a kettő.⁴⁰ Úgy vélem, hogy a sok feleséggel rendelkező kagán családjából kapott feleséget Levedi. Mivel a kagán és a vezetőréteg egy része ekkor már – legkésőbb 860–861 táján (Konstantin-Cyryll követsége) – zsidó vallású lehetett, a házasság azt is célozhatta, hogy Levedi kazár felesége, „a kazár menyasszony” révén a magyar vezéri dinasztia is zsidó vallású legyen. E passzus szerint a házassági kapcsolat kezdeményezője a kagán volt, a magyar törzsek első számú vezetőjét igyekezett e házasság révén Kazáriához fűzni szövetségesként vagy vazallusként.

Az általam első kazár történetnek nevezett résznek az utolsó kazár vonatkozású epizódja a kangar–kazár és az ebből levezetett kangar (besenyő)–szavárd (magyar) háború. Eszerint „a besenyők pedig, akiket korábban kangarnak neveztek ... ezek hát a kazárok ellen háborút indítván és legyőzvetván, kénytelenek voltak saját földjüket elhagyni és a türkökére letelepedni”.⁴¹ A tudósítás szerint besenyő–magyar háború következett, amelyben a magyarok vereséget szenvedtek, kettészakadtak; egyik részük Perzsia vidékére ment, a másik pedig Levedi vezetésével Etelközbe. A híradás, a magyarok ún. első besenyő háborújának keltezése és értelmezése vitatott, itt nincs mód ennek részletes tárgyalására.⁴² Kazár szempontból összevethető a 37. fejezet híradásával, ahol az úzok és kazárok együttes akcióval győzték le a besenyőket. Bizonyos az, hogy Kazária egy vagy több háborúban is legyőzte a besenyőket, ez szűrhető le ebből a híradásból.

A DAI 38. fejezete második felében, az általam második kazár történetnek elnevezett részben intenzív kazár–magyar érintkezés, követváltások (legalább három) szerepelnek. A kezdeményező itt is a kagán, aki „üzenetet küldött a türköknek, hogy küldjék el hozzá első vajdájukat, Levedit”.⁴³ A kagán tehát követei útján személyesen a magyar törzsek vezetőjét, Levedi első vajdát hívta magához a kagáni székhelyre, *Itilbe*.⁴⁴ A csúcstalálkozó tárgyalását, a kagán és Levedi beszélgetését párbeszédés formában olvashatjuk, ami a kagáni udvarban és/vagy a magyar vezetői rétegben (Levedi, illetve Álmos és Árpád) élő, orális tradícióra utalhat. A történet szerint „Levedi tehát megérkezvén Kazária kagánjához, tudakolta, hogy mi okból hívatta magához”.⁴⁵ Ezután következik a kagán ajánlata és Levedi vála-

³⁷ ZIMONYI I.: *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ğayhānī-hagyomány magyar fejezete.* (Magyar Őstörténeti Könyvtár 22.) Budapest, 2005. 256.

³⁸ SÁNDOR K.: *Nyelvrokonság és hunhagyomány.* Budapest, 2011. 237.

³⁹ Vö. *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról.* Sajtó alá rendezte GYÖRFFY GY. Budapest, 1975.² 63.; BERTA A.: „Szavaimat jól halljátok...” *A türk és az ujjur szöveg emlékek kritikai kiadása.* Szeged, 2004. 195.

⁴⁰ TÓTH, *Levediától* 115–116. Más nézet szerint Levedi kündü címet és előkelő kazár feleséget kapott a kagántól, tehát összekapcsolódik e kettő, vö. MAKK F.: A korai magyar történelemről. In: UÖ: *A turulmadártól a kettős keresztig.* Szeged, 1998. 9–44., 31–32.

⁴¹ DAI 170–171. (38/19–23); ÁMTBF 43.

⁴² Vö. TÓTH, *Levediától* 150–151.

⁴³ DAI 172–173. (38/31–34); ÁMTBF 44.

⁴⁴ TÓTH, *A magyar törzsszövetség* 149.

⁴⁵ DAI 172–173. (38/34–35); ÁMTBF 44.

sza párbeszédés formában. Eszerint a kagán azt mondta: „Azért hívtunk, hogy mivel nem származású, értelmes és vitéz vagy, és a türkök közt az első, nemzeted fejedelmévé (*arkhón*) emeljünk, és engedelmeskedj a mi szavunknak és parancsunknak.”⁴⁶ A kazár uralkodó fejedelmi címet kínált Levedinek mint a magyarok vezérének, cserébe pedig vazallusi engedelmséget várt el tőle. A kagán a Kazár Birodalomba akarta integrálni a magyar törzsszövetséget az általa kinevezett fejedelmen keresztül.⁴⁷ Ahogyan a kazár uralkodó udvariasan fogalmazta meg ajánlatát, amikor Levedi kiváló tulajdonságairól is megemlékezett, Levedi hasonlóképpen diplomatikus választ adott.⁴⁸ Eszerint „nagyra veszem irántam való hajlandóságodat és jóindulatodat, és illő köszönetemet nyilvánítom neked, minthogy azonban nincs elég erőm ehhez a tisztséghez, nem fogadhatok szót neked, azonban van rajtam kívül egy másik vajda, akit Álmosnak neveznek, akinek fia is van, név szerint Árpád, ezek közül akár az az Álmos, akár a fia, Árpád legyen inkább a fejedelem, aki rendelkezésekre áll.”⁴⁹ Levedi tehát saját nevében ugyan elutasította a kagáni ajánlatot, de megnevezte a másik vajda, Álmos és annak fia, Árpád személyében azt a magyar vezetőt, aki eleget tesz a kagán elvárásainak és fejedelmként engedelmeskedni fog neki. Mivel a kagán vazallus fejedelmet akart kinevezni, így elfogadta Levedi udvarias válaszát. Újabb követségre került sor: „Megtetszett annak a kagánnak ez a beszéd, és embereit vele adván, a türkökhöz küldte őket.”⁵⁰ Így a magyar fejedelmválasztásra a kazár követek jelenlétében került sor, akik „megbeszéltek ezt a türkökkel”.⁵¹ A türkök, vélhetően a magyar nemzetség- és törzsfők Álmos fia, Árpád mellett döntöttek, „és így a kazárok szokása és törvénye szerint (*kata ton Khazarón ethosz kai zakanon*) pajzsra emelvén (*székőszantesz auton eisz szkutarion*), fejedelemmé (*arkhónta*) tették”.⁵² Kazár nézőpontból nézve az eseményeket, ez azt jelentette, hogy Kazária kagánja kezdeményezésére, követei jelenlétében és közreműködésével, kazár szertartással (pajzsra emeléssel) beiktattak egy kazár vazallus fejedelmet, Álmos fia Árpádot.

A 39. fejezet szintén kötődik a kazár–magyar kapcsolatokhoz. E *caput* forrásértékét az adja meg, hogy egyedül tudósít a Kaganátus belső válságáról, egy polgárháborúról. A fejezet címe: „A kabarok népéről” (*Peri tou ethnou tón Kabarón*).⁵³ A híradás szerint „az úgynevezett kabarok (*Kabaroí*) a kazárok nemzetségéből valók. És úgy történt, hogy valami pártütés (*aposztaszian*) támadt közöttük a kormányzat ellen (*arkhén*) és belháború (*polémou emphüliou*) ütven ki, felülkerekedett az előbbi kormányzatuk, és közülük egyeseket lemeszáróltak, mások pedig elmenekültek és elmenvén letelepedtek a türkökkel együtt a besenyők földjén és holmi kabaroknak (*Kabaroí*) nevezték el őket.”⁵⁴ A híradásból kitűnik, hogy a kabarok a kazárok népéből származván maguk is kazároknak tekinthetők, s egy fejedelem (*arkhón*) állt három törzsük (*triszí geneaisz*) élén. A kabar felkelés igen jelentős

⁴⁶ DAI 172–173. (38/35–39); ÁMTBF 44.

⁴⁷ Az ún. kagáni ajánlatra ld. TÓTH, *A magyar törzsszövetség* 149–153., 275., 277.

⁴⁸ „Levedi szavaiban, ha valóban hitelesek, a magyar nyelv görögre fordított legrégebbi emlékét kell látnunk.” ÁMTBF 44/25. jegyzet.

⁴⁹ DAI 172–173. (38/40–46)

⁵⁰ DAI 172–173. (38/46–47); ÁMTBF 44.

⁵¹ DAI 172–173. (38/47–48); ÁMTBF 44.

⁵² DAI 172–173. (38/51–53); ÁMTBF 44–45.

⁵³ DAI 174–175. (39/1); ÁMTBF 46.

⁵⁴ DAI 174–175. (39/2–7); ÁMTBF 46.

lehetett. Okát (etnikai, vallási, politikai stb.) ugyan nem közli a tudósítás, de gyaníthatólag a három kazár-kabar törzs hatalomra tört, és alulmaradt a kagán és a bég által reprezentált vezetéssel szemben. A felkelők egy része elesett a harcokban, a többiek elmenekültek és csatlakoztak a hét magyar törzshöz.⁵⁵ A kazáriai polgárháború és a magyarokhoz való csatlakozás *terminus ante quem*je a Salzburgi Évkönyv alapján 881 lehet, amikor *ungrik* (magyarok) és kovárok (kabarok) ellen harcoltak az Ostmark területén *Wenianál* (Bécsnél?) és *Culmiténél*.⁵⁶ Újabb kutatások szerint az évkönyvben szereplő napfogyatkozás és más körülmények alapján 891-re tehető a kabarok magyarokkal együtt folytatott ausztriai hadjárata.⁵⁷ Így a kazáriai polgárháború és a magyarokhoz való kabar csatlakozás is későbbre tehető.

A 40. fejezet elején a türk (magyar) és kabar törzsnév-lista kapcsán is a kabar csatlakozás rövid történetét olvashatjuk. Eszerint „első a kabaroknak a kazároktól elszakadt előbb említett törzse (*genea*)”.⁵⁸ Ez ugyanarra a kazár-kabar forrásra mehet vissza, illetőleg a bizánci szerkesztő a 39. fejezet rövid kivonatát adja a kabarok vonatkozásában.

Ha időrendi sorrendbe szedjük a fentebb fejezetenként számba vett kazár vonatkozású információkat, összeáll egy kazár történet. Paradox módon ez nagyjából fordított sorrend. Kezdődik a 42. fejezet híradásával Theophilosz császár korában, a 830-as években a kagán és a bég kérésére a Don melletti erősség, Sarkel felépítésével, amely biztosította Kazária létfontosságú kereskedelmi útvonalait és szolgálta Kazária északnyugati határainak védelmét (véltetően elsősorban az újonnan megjelenő magyarokkal szemben), illetve a Kaganátus nyugati irányú terjeszkedését. Kapcsolódik ehhez a magyar és kazár kapcsolatokra fókuszáló 38. fejezet, amely először a magyarok Kazáriához közel való letelepedéséről tudósít a 830-as évek végén. Ezután olvashatunk a háromévesre tett kazár–magyar szövetségről, együttarcolásról, amelyet leginkább a 850-es évek végére és a 860-as évek elejére tehetünk. A kagán dinasztikus házassági kapcsolattal és fejedelmi méltóság adományozásával igyekezett biztosítani fennhatóságát veszélyes magyar szomszédai felett. A 38. (magyar) fejezet két, „párhuzamos” történetre bontva beszámol Levedi kazár házasságáról és kazáriai látogatásáról, amelynek során a kagán fejedelmi méltóságot ajánlott fel neki, amelyet a magyar törzsek első vajdája áthárított Álmosra, vagy annak fiára, Árpádra. Ezért a kagán újból követeket küldött a magyarokhoz, akik Árpádot választották meg fejedelemnek (kagánnak?) kazár módon pajzsra emeléssel. A kazáriai csúcstalálkozó és az etelközi fejedelmválasztás története egyaránt származhat a kazár uralkodótól vagy a magyar fejedelmi család tradíciójából. Kronológiailag (881 vagy 891 előtt?) ide kapcsolható a 39. fejezet kazáriai polgárháborúról és a kazár kabarok három törzsének magyarokhoz való csatlakozásáról szóló híradása, amely kazár vagy kazár-kabar forrásból származhat. Ezután következik a 37. (besenyő) fejezet és a 38. fejezet információja egy háborúról, amelyben a besenyőket vagy kangar besenyőket legyőzik a kazárok vagy az úz–kazár szövetségesek. Legvégül a 10. század első feléből származó kazár történetek (10–12. *caput*) említhetők, amelyek felsorolják Kazária akkori szomszédait és potenciális ellenségeit (úzok, alánok és fekete bolgárok).

⁵⁵ A kabar felkelésre ld. TÓTH, *A magyar törzsszövetség* 311–317.

⁵⁶ *Continuatio Annalium Iuvavensium Maximum. Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. XXX/2. Hannoverae–Lipsiae, 1934. 742.*

⁵⁷ A kérdéskörre és a 891-es módosításra ld. SZÁNTÓ R.: A 881. évi hadjárat kronológiai kérdései. In: *Urbs, civitas, universitas. Ünnepi tanulmányok Petrovics István 65. születésnapja tiszteletére*. Főszerk. PAPP S., szerk. KORDÉ Z.–TÓTH S. L. (Fontes et Libri 1.) Szeged, 2018. 271–282.

⁵⁸ DAI 174–175. (40/3–4); ÁMTBF 46.

Summary

SÁNDOR LÁSZLÓ TÓTH The Khazar Stories of the *De administrando imperio*

The study deals with the problem, that a great empire like Khazaria did not get a suitable treatment in the huge Byzantine compilation *De administrando imperio* (c. 950), attributed to Emperor Constantine Pophyrogennate. In the first part of DAI three short chapters (10–12) were dedicated to the Khazars, how it can be attacked by its neighbours (Uzes, Alans and Black Bulgars). In the so-called northern section of DAI (37–42) in the Pecheneg chapter (37) and mainly in the Hungarian and Kabar chapters (38–39) Khazaria plays a dominant role. We can state that the Hungarian chapter consists of two Khazar stories focusing on the Khazar–Hungarian military and political connections. I analyse this story from Khazar aspects. Chapter 39 is dedicated to the Kabars (Kavars) seceding from Khazaria and joining the Hungarians. At last in chapter 42 we can read the story of the fortress Sarkel built by the Byzantines for the sake of the Khazar leaders, the Khagan and the Beg.

Tartalomjegyzék

T. HORVÁTH ÁGNES A császárforumok bikaölő Victoriáinak ikonográfiai háttere.....	3
TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ A <i>De administrando imperio</i> kazár történetei.....	15
BARA PÉTER Egy velencei a Magyar Királyságban? Cerbanus Cerbano és biográfiája	25
B. HALÁSZ ÉVA A fantombánok nyomában – avagy kik voltak a bánok?	43
SZŐCS TIBOR Szabolcs megye archontológiájáról (1310-es évek).....	51
PITI FERENC Kiegészítések az Anjou-kori Oklevéltár XXVIII. kötetéhez (1344).....	67
MIKÓ GÁBOR A formuláskönyv és a leveleskönyv határán Az Országos Széchényi Könyvtár Fol. Lat. 1656. számú kézirata	83
RÁBAI KRISZTINA „...quodlibet folium chartae habet suum signum, per quod significatur, cuius aedificii aut molendini est charta”	95
VARGA BEÁTA Az ukrán államiság vitás kérdései az ukrán és orosz historiográfiában a 17. század közepétől napjainkig.....	105
KŐFALVI TAMÁS A pécsváradi plébánia katolikus halotti anyakönyveinek 18. századi bejegyzései.....	115
J. NAGY LÁSZLÓ – ABDALLAH ABDEL-ATI AL-NAGGAR Magyarország és az 1967-es arab–izraeli háború (arab és magyar levéltári iratok és a sajtó tükrében)	129